

บทที่ 4

หลักธรรมสำคัญของนิกายมหายาน

หลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน คือหลักแห่งโพธิสัตว์ภูมิ ซึ่งพุทธศาสนาฝ่ายมหายานทุกนิกายยอมรับนับถือ และทุก ๆ นิกายย่อมมุ่งหมายโพธิสัตว์ภูมิ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดพุทธภูมิ บุคคลที่จะบรรลุพุทธภูมิได้ต้องผ่านการบำเพ็ญอุบายธรรมแห่งพระโพธิสัตว์มาก่อน จึงพอสรุปได้ว่าโพธิสัตว์ภูมิเป็นเหตุ, พุทธภูมิเป็นผล

หลักแห่งโพธิสัตว์จริยานั้น ถือว่าจะต้องโปรดสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นจากทุกข์เสียก่อนแล้วตนเองค่อยหลุดพ้นภายหลัง นี่คือหลักแห่งโพธิสัตว์ยาน

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท อธิบายอริยสัจ 4 ว่า ทุกข์ อันบุคคลควรกำหนดรู้ (คือควรทำความเข้าใจ) สมุทัยควรละ, นิโรธ ควรทำให้แจ้ง, มรรคควรเจริญหรือบำเพ็ญ, ฝ่ายโพธิสัตว์ยานเห็นอย่างนี้เหมือนกัน แต่เพิ่มเติมว่าพระโพธิสัตว์ นอกจากจะกำหนดรู้ทุกข์ด้วยตนเองแล้ว จะต้องพยายามให้สัตว์ทั้งหลายอื่นกำหนดรู้ด้วย เรื่องสมุทัย นิโรธ มรรคก็เหมือนกัน

ข้อที่พระโพธิสัตว์ควรบำเพ็ญซึ่งเรียกว่า โพธิสัตว์จริยานั้น คือ

1. บารมี 6
2. อัปปมัญญา 4
3. มหาปณิธาน 4

บารมี 6³⁴

1. ทานบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องสละทรัพย์ อดยวและชีวิตเพื่อสัตว์โลกได้โดยไม่อาลัยไยดี เมื่อเห็นว่าควรสละ
2. ศีลบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ ทั้งอินทริยสังวรศีล และกุศลสังคหศีล อินทริยสังวรศีล คือการสำรวมอินทริย์ เว้นจากเบียดเบียนสัตว์ กุศลสังคหศีล คือการตั้งใจช่วยเหลือสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์
3. ขันติบารมี (กษานติบารมี) พระโพธิสัตว์ต้องสามารถอดทนต่อสภาพต่าง ๆ ได้ด้วยจิตอันแน่วแน่ เพื่อโปรดสัตว์
4. วิริยบารมี พระโพธิสัตว์ ต้องมีความเพียรกล้า ไม่รู้สึกระอาในการช่วยเหลือสัตว์ ไม่รู้สึกย่อท้อต่อพุทธภูมิ

5. ฌานบารมี (ชยานบารมี) พระโพธิสัตว์จะต้องสำเร็จฌานสมาบัติทุกชั้น มีจิต มั่นคงไม่คลอนแคลน เพราะอารมณ์ต่าง ๆ

6. ปัญญาบารมี (ปรัชญาบารมี) พระโพธิสัตว์จะต้องทำให้แจ้งในบุคคสุญญตาและ ธรรมสุญญตา คือเห็นบุคคลและธรรมทั้งปวงเป็นของว่าง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

อัปปมัญญา 4³⁵

อัปปมัญญาภาวนา คือการอบรมจิตให้มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาให้แผ่ไป ยังสรรพสัตว์โดยไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขตจำกัด ให้มีคุณธรรมเหล่านี้สม่ำเสมอในสัตว์ทั้งปวง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อัปปมาณเหตุทัย หรืออัปปมัญญาเหตุทัย

1. เมตตา พระโพธิสัตว์ต้องมุ่งการให้ความสุขแก่สรรพสัตว์โดยไม่เลือกหน้าปรารถนา ดีต่อสัตว์ทั้งปวง

2. กรุณา พระโพธิสัตว์ ต้องมุ่งปลดเปลื้องความทุกข์ของผู้อื่น ห่วงใยในทุกข์ของ ผู้อื่น เห็นความทุกข์ของผู้อื่นเสมอด้วยความทุกข์ของตน หรือยิ่งกว่าของตน

3. มุทิตา พระโพธิสัตว์ต้องพลอยยินดีต่อความสุขความสำเร็จของผู้อื่น ไม่มีจิตริษยา

4. อุเบกขา พระโพธิสัตว์ต้องวางใจเป็นกลาง ไม่มีอคติทั้ง 4 (คือฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยากติ) พระโพธิสัตว์ต้องวางเฉยในความดีที่ได้ทำ³⁶ กล่าวคือ พระโพธิสัตว์ต้องไม่ ยึดถือในความดีว่าตนได้ทำแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง และต้องไม่ปรารถนาการตอบแทน ต้องระลึกอยู่ เสมอว่าความดีนั้น ตนมิได้บำเพ็ญ トラบใดที่ยังยึดถือว่า ตนได้ทำความดี トラบนั้น ถือว่ายังไม่ นับว่าทำถูกต้องตามจุดประสงค์ ตัวอย่างเช่นการให้ทาน พระโพธิสัตว์ต้องทำในใจว่าไม่มี ผู้ให้และไม่มัววัดลูที่จะให้ตลอดจนไม่มีผู้รับทานด้วย ถ้ายังทำความรู้สึกเช่นนั้นไม่ได้ ทานนั้นยังเป็นโลกียทานอยู่ ไม่ว่างจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ยังไม่เป็นบุคคสุญญตา และธรรมสุญญตา พระโพธิสัตว์ ต้องทำลายความยึดถือว่า เรากำลังทำความดี หรือทำลายความรู้สึกว่าผู้หนึ่งผู้นี้ กำลังรับทานจากเราเสียก่อน จึงจะเป็นลักษณะแห่งการให้ทานอย่างพระโพธิสัตว์

มหาปณิธาน 4³⁷

พระโพธิสัตว์จะต้องมีการตกลงใจอันแน่วแน่ มั่นคง ที่เรียกว่า มหาปณิธาน 4 ประการ คือ

1. เราจะต้องโปรดสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น จะช่วยสัตว์เหล่านั้นให้พ้นทุกข์ พระ โพธิสัตว์กำหนดรู้ทุกข์แห่งตนแล้ว เอาตนเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ย่อมเห็นชัดแจ้งว่าสัตว์เหล่า อื่นก็เต็มไปด้วยทุกข์เช่นกัน เหมือนคนไข้ที่อยู่ในโรงพยาบาลเดียวกัน คือโลกนี้

2. เราจะต้องทำลายกิเลสให้หมดสิ้น และจะช่วยผู้อื่นให้ทำลายกิเลสด้วย เหมือนคนเป็นโรคอยู่ด้วยกัน เห็นพิษร้ายของโรคแล้ว ช่วยกันทำลายโรคนั้นเสีย

3. เราจะต้องศึกษาพระธรรมทั้งหมดให้เจนจบ และช่วยให้ผู้อื่นได้ศึกษาด้วยเปรียบเทียบการเรียนวิธีป้องกันโรคและวิธีกำจัดโรค ใครศึกษาล่วงหน้าไปก่อนก็ต้องพยายามช่วยผู้อื่นที่เริ่มศึกษาภายหลัง

4. เราจะต้องบรรลุพุทธภูมิให้จงได้ และจะช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุด้วย เปรียบเหมือนผู้ที่มุ่งการหายโรคด้วยตนเองแล้ว พรารถนาช่วยเหลือผู้อื่นให้หายโรคด้วย

หลักการ 3 อย่าง³⁸

มหานิกายน, นอกจากจะประพจน์โพธิสัตว์จรียอันเป็นหลักสำคัญ 3 ประการ คือ บารมี 6 อัปมัญญา 4 และมหาปณิธาน 4 แล้ว, ยังต้องมีหลักการประจำชีวิตอีก 3 ประการ คือ

1. **หลักมหาปัญญา** มุ่งสู่ปัญญาอันยิ่งใหญ่ไพศาล ตัวอย่างข้อนี้พึงเห็นได้จากการที่มหานิกายอธิบายพระธรรมเรื่องอนัตตาโดยชื่อใหม่ว่า **ศูนยตา** หรือ **สูญญตา** อย่างกว้างขวางลึกซึ้ง พรั่งพร้อมด้วยตรรกวิทยาและปรัชญาอย่างที่ปราศรัยทางฝ่ายเถรวาทไม่เคยได้อธิบายไว้เลย ปรัชญาสามัญของท่านนาคคารุณ (ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า) เป็นตัวอย่างแห่งความละเอียดลึกซึ้งในเรื่องศูนยตา มหายานถือว่า ศาสนิกชนจะพ้นทุกข์ได้ก็ด้วยการเข้าถึงศูนยตาทั้ง 2 ชั้น คือ 1 บุคคลศูนยตา 2 ธรรมศูนยตา กล่าวคือไม่ควรยึดถือทั้งบุคคลและธรรมพิจารณาเห็นความศูนยหรือความว่างทั้งในบุคคลและในธรรม จนกระทั่งพระนิพพานก็ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น นี่คือปฏิบัติทางของพระโพธิสัตว์ชั้นสูง

2. **หลักมหากรุณา** มหานิกายนต้องตั้งโพธิจิต มุ่งพุทธภูมิเพื่อช่วยเหลือสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ ไม่ควรมุ่งเพียงอรหัตตภูมิ อันเป็นทางรอดของตนเพียงผู้เดียว ด้วยความกรุณาอันยิ่งใหญ่นี้ พระโพธิสัตว์จะทำลายชีวิตผู้อื่นเสียด้วยความกรุณาก็ควร ตัวอย่างเช่น พระโพธิสัตว์เห็นบุคคลบางคนก่อกรรมทำชั่ว จะสั่งสอนตักเตือนห้ามปรามอย่างไรก็ไม่ฟังหรือกลับตัวไม่ได้ เห็นว่าปล่อยไว้ จะก่อกรรมทำชั่วหนักลงไปอีก พระโพธิสัตว์ตั้งมหากรุณาจิตปลงชีวิตของบุคคลผู้นั้นเสียก็ได้ ถ้าการกระทำเช่นนั้นจะเป็นบาปต้องตกนรก พระโพธิสัตว์ก็ยอมตกนรกเสียเอง เพื่อป้องกันผู้อื่นไม่ให้ทำกรรมชั่ว

3. **หลักมหาอุบาย** ข้อนี้ หมายความว่าพระโพธิสัตว์จะต้องมีอุบายอันชาญฉลาดนานับประการเพื่อช่วยเหลือปวงสัตว์ ต้องประกอบด้วยปฏิภาณไหวพริบในการเข้าถึงอริมุติ (อริยาศัย) ของสัตว์ทั้งหลาย เปรียบเหมือนแพทย์ผู้ฉลาดวางยาให้ถูกกับโรคของคนไข้ อาศัยหลักมหาอุบายนี้เอง ทางฝ่ายมหานิกายจึงเพิ่มเติมข้อธรรมพระสูตร และพิธีการขึ้นมากมายเพื่อให้เหมาะสมกับอุปนิสัยของเวไนยชน ถือว่าเป็นอุบายชักจูงผู้ที่ยังอ่อนต่อศาสนาให้โน้มเข้ามาก่อน แล้วให้รู้สังขารในภายหลัง

อธิบายบทที่ 4

หลักธรรมสำคัญของนิกายมหายาน

33. บารมี

บารมี คือคุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือความสำเร็จต่าง ๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้น

บารมี ซึ่งจะกล่าวในที่นี้ ทั้งฝ่ายมหายานและเถรวาท บำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์

ส่วนคำว่า วาสนา ทั้งในภาษาทางศาสนาหมายถึงพฤติกรรม หรือคุณสมบัติอันติดเนื่องสืบต่อมาจากชาติก่อน ๆ มีความหมายคล้ายคำว่าสันดาน ตัวอย่างเช่นพฤติกรรมทางกายหรือวาจาเคยประพฤติอย่างเคยชินมาจากชาติก่อน ๆ แม้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ละกิเลสได้หมดแล้ว แต่วาสนายังละไม่ได้ พระพุทธเจ้าองค์เดียวเท่านั้นที่ละได้ทั้งกิเลสและวาสนา คุณสมบัติทางใจไม่ว่าทางดีหรือทางเลว จัดเป็นวาสนาเหมือนกัน คำว่า “วาสนาดี หรือไม่ดี” ที่ใ้ช้อยู่ในสำนวนไทยนั้นหมายถึง “บุญบารมี, บุญวาสนา หรือบาปวาสน” มีความหมายต่างจากภาษาทางศาสนาอยู่มีใช้น้อย

33.1 ทานบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องสละทรัพย์ อวัยวะและชีวิตเพื่อสัตว์โลกได้โดยไม่อาลัยขี้ใจตี เมื่อเห็นว่าควรเสียสละ ดำเนินตามสุภายิตทางพุทธศาสนาที่ว่า ฟังสละทรัพย์ เพื่อรักษาอวัยวะ, ฟังสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต, แต่เมื่อระลึกถึงธรรม (คือความถูกต้องเหมาะสม หรือความดี) ฟังสละทั้งทรัพย์อวัยวะและชีวิตเพื่อรักษาธรรม

อวัยวะร่างกาย หรือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายสำคัญกว่าทรัพย์ภายนอก เพราะทรัพย์ภายนอกสูญเสียไปแล้วหาใหม่มาทดแทนได้โดยไม่ยากนัก แต่อวัยวะเช่น มือเท้าหรือนัยน์ตา เป็นต้น เมื่อสูญเสียไปแล้วก็หามาทดแทนได้ยาก หรืออาจไม่ได้เลย ถึงได้ก็ไม่ดีเหมือนของแท้ อย่างแขนเทียม ขาเทียม ดวงตาปลอม จะให้เหมือนของแท้ย่อมไม่ได้ เพราะฉะนั้น อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกายจึงสำคัญกว่าทรัพย์ภายนอก, มันอยู่กับเราตลอดเวลา เมื่อเจ็บป่วยบกพร่อง

ไปยอมทำให้ขาดความสุขสำราญ เพียงเป็นแผลเล็กน้อย หมอห้ามถูกน้ำ เมื่ออาบน้ำยังรู้สึกขาดความสะดักสบาย ทำให้อึดอัดรำคาญ

ชีวิตสำคัญกว่าอวัยวะ เพราะอวัยวะแม้ขาดหายหรือบกพร่องไปอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นตาบอดไปข้างหนึ่ง บุคคลยังสามารถใช้ดวงตาที่มีอยู่ข้างเดียวนั้นประกอบกรณกิจต่าง ๆ ได้ เมื่อใช้ความเพียรและความรอบคอบเพิ่มขึ้นก็อาจทำได้ดีกว่าผู้มีตาทั้ง 2 ดวง ที่เกียจคร้านเสียอีก แต่ชีวิตมีเพียงหนึ่งเดียว เมื่อดับไปแล้วก็เป็นอันดับไปเลย เมื่อสูญเสียชีวิตแล้ว อวัยวะต่าง ๆ แม้ยังสมบูรณ์อยู่ก็ใช้การอะไรไม่ได้ พลอยตายไปด้วยทั้งหมด

ธรรมหรือความดี (ในสายตาของบัณฑิต) สำคัญกว่าชีวิต เพราะชีวิตที่ไร้ธรรมหรือไร้ความดีนั้นเป็นโทษชีวิต คือเป็นชีวิตที่ว่างเปล่าจากความดี เมื่อว่างจากความดี ชีวิตจะเต็มไปด้วยบาปหรือความชั่ว เมื่อเป็นดังนี้ก็อย่ามีชีวิตเสียเลยดีกว่า บางท่านถือว่าตายเพื่อความดีดีกว่ามีชีวิตอยู่อย่างไรความดี หรือมีชีวิตอยู่อย่างคนชั่ว

แต่ทางของคนพาลมักจะสวนกันกับบัณฑิต คือดำเนินตรงกันข้าม เขามุ่งทรัพย์เพื่อเลี้ยงร่างกาย จนยอมละทิ้งคุณงามความดีทั้งหลายแล้วดำรงชีวิตอยู่ ทูจริตมัจฉาชีพ ร่างกายของเขาเป็นเครื่องมือในการประกอบกรรมชั่วต่าง ๆ เหมือนอาวุธโจร ช่างน่าละอายเสียจริงๆ บารมีนั้น ท่านแบ่งเป็น 3 ระดับคือ

- (1) บารมี
- (2) อุปบารมี
- (3) ปรมัตตบารมี

ตัวอย่างเรื่องทาน การสละทรัพย์สินภายนอกเป็นทาน เรียกว่าทานบารมี การสละบุตรภรรยาและอวัยวะเลือดเนื้อเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเป็นทานอุปบารมี การสละชีวิตเป็นทานคือ เพื่อประโยชน์ส่วนรวม เป็นทานอุปบารมี การสละชีวิตเป็นทานคือเพื่อประโยชน์ส่วนรวม หรือเพื่อรักษาชีวิตของผู้ที่มีประโยชน์ยิ่งใหญ่กว่าเป็นทานปรมัตตบารมี

บารมีอื่น ๆ ก็ทำนองเดียวกัน เช่นศีลบารมี การมุ่งรักษาศีลโดยไม่เห็นแก่ทรัพย์ภายนอก การยอมเสียทรัพย์ภายนอกเพื่อรักษาศีลไว้ให้ได้เป็นศีลบารมี, การยอมสละบุตรภรรยาหรืออวัยวะเลือดเนื้อเพื่อรักษาศีลเป็นศีลอุปบารมี การยอมสละชีวิตเพื่อรักษาศีลเป็นศีลปรมัตตบารมี

ทานเป็นธรรมพื้นฐานของผู้อยู่ร่วมกันในสังคม ก็ต้องมีน้ำใจเอื้อเพื่อเสียสละให้กันและกัน ไม่มีจิตใจคับแคบเห็นแก่ตัว, ทานเป็นเครื่องผูกไมตรี, ทานเป็นเครื่องมือสร้างลักษณะนิสัยให้เป็นคนเสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวเพื่อส่วนรวม หรืออย่างน้อยเป็นการลดหย่อนความสุขของตนเพื่อผู้อื่นบ้าง ผู้มีทานบารมีดีแล้วไปไหนไม่อดอยาก, มั่งคั่งพร้อมไปด้วยทรัพย์สินโดยไม่ต้องทุจริตคดโกง การมีทรัพย์สินโดยการคดโกงนั้นเป็นบาป และทำให้จิตใจเศร้าหมอง หวาดระแวงอยู่เสมอ แทนที่จะได้ความสุขจากการมีทรัพย์สิน กลับมีทุกข์เสียอีก ควรเชื่อในพระพุทธภาษิตที่ว่า “คนทำชั่วหาความสุขได้ยาก น หิ ต่ สุลภ โหติ สุขุ ทุกกฏ การินา” (พระไตรปิฎกเล่ม 25 ข้อ 115)

พระโพธิสัตว์จะต้องเป็นนักเสียสละไม่เห็นแก่ตัว

33.2 สីลบารมี สीलคือความประพฤติเรียบร้อยทางกาย วาจา, ความเป็นผู้มีมารยาทงามหรือ การตั้งใจงดเว้นบาปอกุศลทั้งหลาย เช่นงดเว้นจากการฆ่า การเบียดเบียนผู้อื่น เว้นจากการลักทรัพย์ เป็นต้น

เจตนางดเว้นนั้น ท่านเรียกว่าวิริติ จำแนกได้ 3 อย่างคือ

1. **สมาทานวิริติ** งดเว้นด้วยการสมาทาน คือตั้งใจถือไว้ว่าจะรักษาสีลข้อนั้นข้อนี้เพียงเท่านั้นวันเท่านั้น หรือถือเป็นนิตย์ การสมาทานนั้นจะสมาทานกับพระสงฆ์หรือกับผู้มีศีลที่เป็นกฤหัสถ์ก็ได้ จะสมาทานเองคือตั้งใจงดเว้นด้วยตนเองก็ได้ การตั้งใจไว้ก็เป็น การสร้างกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นสำหรับความประพฤติของตน เพื่อความไม่หะหลวมในความประพฤติ หรือปล่อยตามสบายเกินไป

2. **สัมปัตตวิริติ** การงดเว้นจากความชั่ว ความเสียหาย เมื่อประจวบกับเหตุการณ์ที่พอจะล่วงละเมิดได้ แต่งดเว้นเสียไม่ล่วงละเมิด เช่น เห็นทรัพย์สินคนอื่นวางเผอิญไป พอจะเอามาเป็นของตนได้โดยแน่ใจว่าไม่มีใครรู้เห็น แต่งดเว้นเสียเพราะเหตุใดก็ตาม ก็อาจไม่มีนิสัยอย่างนั้นหรือละอายและเกรงกลัวต่อความชั่ว, ข้าราชการมีโอกาสที่จะคอร์รัปชันได้ แต่งดเว้นเสียเป็นต้น เรียกว่า สัมปัตตวิริติ การงดเว้นอย่างนี้ไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน ถ้าตั้งใจไว้ก่อน เป็นสมาทานวิริติ

3. **สมุจเฉทวิริติ** แปลว่างดเว้นโดยเด็ดขาด ได้แก่การงดเว้นความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งได้โดยเด็ดขาด จิตใจไม่นึกอยากที่จะทำเลย ไม่ต้องบังคับไม่ต้องควบคุม เป็นคุณธรรมที่อยู่ตัว ตัวอย่างเช่นคนที่เคยทำชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งมาแล้ว ต่อมาเลิกละความชื่อนั้นอย่างเด็ดขาด รู้ตัวว่าเลิกได้อย่างเด็ดขาด ไม่คิดจะทำอีกเลย กลับรังเกียจการกระทำเช่นนั้น สมุจเฉทวิริตินี้สูง ท่านหมายถึงการงดเว้นจากบาปอกุศลของพระอริยเจ้า ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไป

กิเลสใดที่ท่านละได้แล้วก็เป็นอันละขาดไปเลย ไม่เกิดขึ้นอีก บุคคลทำชั่วเพราะกิเลสพุงขึ้นเป็น
คราว ๆ เมื่อสิ้นกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำชั่วแล้ว ความชั่วนั้นก็ดับอันถูกละไปโดยเด็ดขาด

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรได้พูดถึงศีลไว้หลายลักษณะ ดังนี้

1. เจตนา (เจตนา สील)
2. เจตสิก (เจตสิก สील)
3. ความระวาง (สวโร สील)
4. ความไม่ล่วงละเมิดข้อห้ามหรือระเบียบวินัย (อวิตุกกโม สील)

แล้วอธิบายว่า การงดเว้นจากกายทุจริต 3 วาจทุจริต 4 เป็นเจตนาศีล, การงดเว้นจาก
มโนทุจริต 3 เป็นเจตสิกศีล, สวรร 5 มีปาฏิโมกขสวรรค์ อินทรีย์สวรรค์ เป็นต้น เป็นสวรรค์ การ
ไม่ละเมิดระเบียบวินัยของหมู่คณะเป็นอวิตุกกศีล

รวมความว่า ศีลคือการเว้นจากทุจริตทางกาย วาจา และใจ มีความละเอียดประณีต
ต่างกันไปตามประเภทของศีลนั้น ๆ

อนึ่ง บางแห่ง ท่านแสดงศีล 4 อย่างซึ่งมีความหมายครอบคลุมศีลทั้งปวงอยู่ คือ

1. **ปาฏิโมกขสวรรค์** สำรวมในข้อห้ามที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ และทำตาม
ข้อที่ทรงอนุญาต หรือตรัสบอกไว้ว่าต้องทำ

2. **อินทรีย์สวรรค์** สำรวมอินทรีย์ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้บาปอกุศล
ไหลเข้ามาทางอายตนะเหล่านั้น

3. **อาชีวนปาริสุทธิ** มีอาชีพปาริสุทธิ ไม่เศร้าหมองในเรื่องวิธีเลี้ยงชีพ

4. **ปัจจัยสันนิสิตศีล** เกี่ยวกับการพิจารณาปัจจัย 4 ก่อนบริโภคใช้สอย, กำล้างบริโภค
หรือหลังจากบริโภคแล้ว เพื่อไม่ให้ประมาทมัวเมาในการใช้สอยปัจจัย 4 คือให้ใช้ปัจจัย อย่าง
สติสัมปชัญญะ

กล่าวอย่างสั้น ศีลที่พระโพธิสัตว์ต้องระวังรักษาก็คือ การเว้นจากความชั่ว หรือทุจริต
พระโพธิสัตว์ต้องมีจิตใจเด็ดเดี่ยว เว้นจากความชั่วที่ควรเว้นได้ ไม่ประหวั่นพรั่นพรึง ขอมสละ
ได้ทั้งทรัพย์สิน อดวาระเลือดเนื้อและชีวิตเพื่อรักษาศีลไว้ให้ได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระโพธิสัตว์
ละมิจฉาจริยา (ความประพฤติผิด) ได้เด็ดขาด ประพฤติแต่สัมมาจริยา (ความประพฤติชอบ)
เท่านั้น นี่เรียกว่า วิมลภาวุมิ มีศีลบริวารเป็นใหญ่เป็นประธาน (วิมลภาวุมิ เป็นภุมิหนึ่งในบรรดา
ทศภุมิ* ของพระโพธิสัตว์)

*ทศภุมิ ภุมิธรรม 10 ประการของพระโพธิสัตว์ ซึ่งพระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญให้มีขึ้น 1. มุทิตาภุมิ มีความยินดีในการปราศจาก
ทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย 2. วิมลภาวุมิ 3. ประภาคาริภุมิ มีความอดกลั้น (ขันติ) 4. อรรถจัสสมติภุมิ มีความเพียร 5. ทุรขยาภุมิ
ละความพอใจในสากยานและปัจเจกยานมุ่งตรงต่อพุทธภุมิ 6. อมุขิภุมิ ปัญญาบริวารมี รัชต์ในปฏิจจนสมุปบาท 7. ทุริงกมาภุมิ
มีอุบายในการสั่งสอนสัตว์ 8. อจลภุมิ มีปณิธานมั่นคง 9. สาธูปติภุมิ บำเพ็ญหนักในพลบริวารมี (จินตามัยผลและภาวนามัย
ผล) 10. ธรรมเมฆภุมิ บำเพ็ญหนักในปัญญาบริวารมี ทำจิตให้อิสระไม่ผูกพันสิ่งใด ดุจเมฆลอยอยู่ในอากาศ

33.3 **ขันติบารมี (กษานติบารมี)** พระโพธิสัตว์ต้องสามารถอดทนต่อสภาพต่าง ๆ ได้ด้วยจิตอันแน่วแน่เพื่อโปรดสัตว์ ขันติ ความอดทนนั้น ท่านกล่าวไว้ 3 ประเภท คือ (1) **ธิดีขันติ** หมายถึงอดทนต่อหนาวร้อน หิวกระหาย อดทนต่อความลำบากตรากตรำต่าง ๆ หนักเอาเบาสู้ เพื่อให้การศึกษาและการงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี (2) **อริวาสนขันติ** อดทนต่อความเจ็บป่วย หรืออาพาธประการต่าง ๆ อันทำให้ร่างกายกระวนกระวาย พยายามรักษาใจให้สงบ ไม่ให้กระวนกระวายไปด้วย ผู้มีความอดทนในเรื่องนี้ เจ็บมากเหมือนเจ็บน้อย, เจ็บน้อยเหมือนไม่เจ็บเลย อนึ่ง ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาทุกขเวทนาทางกายให้เป็นประโยชน์แก่จิตใจ ให้เห็นกายนี้เป็นที่รองรับทุกข์นานาประการ เพื่อไม่หลงไหลมัวเมาในกายนี้จนไม่รู้ความเป็นจริง (3) **ตติกาขันติ** อดทนต่ออารมณ์ชั่ววอนต่าง ๆ เช่น สิ่งที่มาช่วยวนให้โลภบ้าง โกรธบ้าง หลงบ้าง คนที่ต้องทำความชั่วต่าง ๆ ก็เพราะอดทนต่ออารมณ์เหล่านี้ไม่ได้ จิตใจต้านทานต่อกระแสอันรุนแรงของอารมณ์ ไม่ได้ กำลังต้านทานมีไม่พอ ความโลภ โกรธ หลง จึงครอบงำย่ำยีได้ ต้องเสียคนไปก็มาก จึงควรหัดอดทนต่อคำว่าเสียดสี อดทนต่อสิ่งชั่ววอนใจต่าง ๆ กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ (สัมผัสทางกาย) อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นเรื่องน่าประหลาดอยู่ประการหนึ่งในหมู่มนุษย์ คือเขาอดทนต่อเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ค่อยได้ แต่เขาอดทนในเรื่องใหญ่ ๆ ได้ เช่น โครมาค่าว่าเสียดสีเขาเล็ก ๆ น้อย หรือมีกิริยาทำที่ดูหมิ่นเขาเล็ก ๆ น้อย ๆ เขาทนไม่ได้ ต้องทะเลาะวิวาท ประหัดประหารกัน แต่พอติดถูกของจำ ต้องทำงานหนักตามการควบคุม กินอยู่หลับนอนลำบากแร้นแค้นเขากลับทนได้ 5 ปีบ้าง 20 ปี หรือตลอดชีวิตบ้าง ถ้าเขาหัดอดทนเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ก็คงไม่ต้องมาอดทนต่อเรื่องใหญ่ ๆ อุบมาเหมือนคนที่ระวังไฟเล็ก ๆ น้อย เช่น ไฟไม้ขีด ไฟในครัว ไฟรูป เทียน เป็นต้น ไม่เปลอเลอจนไหม้บ้านเรือน เขาก็ไม่ต้องเสียแรง เสียเวลา และเสียทรัพย์สิน เป็นอันมากเพราะไฟไหม้บ้าน การหัดอดใจและสร้างกำลังใจให้ทนทานต่ออารมณ์ชั่ววอนจึงมีประโยชน์มหาศาลต่อชีวิตทุกด้าน มีคำกล่าวเป็นคติที่น่าสนใจ น่าคิดว่า “คนอ่อนแออดทนต่ออารมณ์ที่ไม่น่าพอใจได้ แต่คนเข้มแข็งเท่านั้นที่จะอดทนต่ออารมณ์อันน่าพอใจได้” แปลว่า เราจะต้องอดทนต่ออารมณ์ทั้งที่น่าพอใจและไม่พอใจ คนที่อดทนต่ออารมณ์ที่น่าพอใจได้ ไม่ให้หวนไหวไปตามสิ่งชั่ววอนอันน่าพอใจนั้นต้องมีจิตใจเข้มแข็งกว่าคนที่อดทนต่ออารมณ์อันไม่น่าพอใจ อนึ่ง อารมณ์อันไม่น่าพอใจนั้น เราจำเป็นต้องอดทนอยู่แล้ว

การฝึกจิตให้อดทนก็เหมือนการหัดยกน้ำหนัก เมื่อค่อย ๆ เพิ่มน้ำหนักขึ้นทีละน้อย และยกทุกวันก็ยกน้ำหนักนั้นได้มาก เพราะกำลังของผู้ยกก็เพิ่มขึ้นตามกำลังของน้ำหนัก ได้ฟังมาว่าเด็กคนหนึ่งเลี้ยงลูกวัวไว้และเขายกลูกวัวทุกวัน เมื่อลูกวัวโตเป็นวัวใหญ่แล้วเขาก็ยังยกได้ นี่ก็ตัวอย่าง

33.4 วิริยะบารมี พระโพธิสัตว์ต้องมีความเพียรกล้า ไม่รู้สึกระอาในการช่วยเหลือสัตว์ ไม่รู้สึกย่อท้อต่อพุทธภูมิ วิริยะ ตามตัวอักษรแปลว่าความเป็นผู้กล้า **คือแก้แค้นในกิจที่ทำได้** ไม่ย่อท้อ ย่อหย่อน ทำกิจด้วยกำลังทั้งหมด (ถามวา) มีความบากบั่นมั่นคง (ทัพพปรักโกโม) ไม่ทอดธุระเสียกลางคัน (อนิกขิตตฐโร) มีความเพียรสม่ำเสมอไม่จับจด (อาร์ทชวิริโย)

บุคคลผู้มีความเพียรกล้า ย่อมตระหนักชัดว่า ความเพียรเป็นหน้าที่อันตนพึงทำ สมดังที่พระโพธิสัตว์ (พระพุทธเจ้าสี่ทศตละ โคตะมะในอดีต) ได้กล่าวไว้ว่า “ขึ้นชื่อว่าความเพียรแล้วสัตว์ทั้งหลายควรทำแท้ (วิริยํ นามเต สุตเตหิ กตตพฺพํ)” ความเพียรเป็นสิ่งที่นักปราชญ์สรรเสริญ เมื่อบุคคลได้ทำความเพียรเต็มกำลังของตนแล้ว ถึงจะไม่สำเร็จ ใครเล่าจะตำหนิได้ นักปราชญ์ตำหนิคนที่ล้มเหลวเพราะทำความเพียรย่อหย่อนต่างหาก

ผู้มีความเพียร ย่อมไม่ทำให้เวลาสูญหายไปโดยไร้ประโยชน์ เมื่อเวลาล่วงไปเขาจะเสียใจและเสียเวลาเป็นอันมาก ถ้าไม่ได้ทำสิ่งอันเป็นประโยชน์ควบคู่ไปกับเวลาด้วยเขาจะเห็นเวลาเป็นสิ่งที่น่าชิงชังไม่ควรปล่อยให้ล่วงไปเปล่า ๆ แม้เวลามีเพียงเล็กน้อย ถ้าเขามีกำลังกายแข็งแรงพอ ไม่อ่อนเพลียหรือเจ็บป่วย เขาก็จะทำความเพียรเป็นการเก็บเล็กผสมน้อย นานวันเข้าก็จะพอกพูนขึ้นเอง คนมีความเพียรย่อมตระหนักว่า เขาจะล่วงพ้นความทุกข์และอุปสรรคต่าง ๆ ได้ด้วยความเพียร ไม่ใช่ด้วยการอ่อนวอน ถ้าจะมีการอ่อนวอนเขาก็จะอ่อนวอนว่า “ขออย่าให้ข้าพเจ้ารู้สึกย่อท้อ, ขอให้ข้าพเจ้ามีวิริยะอุตสาหะอย่างเต็มกำลัง ขออย่าให้ข้าพเจ้าต้องอ่อนวอนสิ่งใดเลย”

ในการแสวงหาทรัพย์นั้น ผู้มีความเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้ด้วยการทำงานที่เหมาะสม มีธุระอยู่เสมอไม่อยู่ว่าง ขยันลุกขึ้นทำงานหรือประกอบกิจอันเป็นหน้าที่ของตน ไม่เห็นแก่การหลับนอนมากเกินไป

คนที่ใช้ชีวิตอยู่อย่างเกียจคร้าน ไม่ทำงานหรือหน้าที่ของตนให้เต็มกำลังย่อมเปิดโอกาสให้ความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในใจได้มาก ส่วนคนที่ขยันหมั่นเพียร ย่อมได้ความสงบใจ อย่างน้อยก็ได้ขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะในเวลาที่จิตใจจดจ่ออยู่กับงานนั้นความเพียรย่อมก่อให้เกิดผลดีแก่ผู้ทำความเพียรทั้งในปัจจุบันและอนาคต เหมือนเรารดน้ำต้นไม้ที่โคนแต่มีผลที่ปลาย

ผู้ที่จับจด เบื่อหน่ายง่าย จับการทำงานไม่มั่นคง ย่อมไม่ทำประโยชน์อันดีงามให้สำเร็จได้ แต่ประโยชน์อันดีงามย่อมสำเร็จแก่ผู้ที่ทำงานโดยไม่เบื่อหน่าย ทำความเพียรเหมือนไฟสุมขอน คือกรุ่นอยู่เสมอ ไม่ทำความเพียรแบบไฟไหม้ฟาง คือลุกวูบวาบขึ้นชั่วคราวชั่วคราวแล้วดับไป มอดไป ไม่ติดขึ้นอีก

อนึ่ง ควรทราบว่ อะไรควรทำก่อน อะไรควรทำทีหลัง อย่าให้สับสน ถ้าสิ่งที่ควรทำก่อนกลับไม่ทำ ประมาท นอนใจ เมื่อล่วงกาลผ่านโอกาสเสียแล้วทำไม่ได้ จะต้องนอนทอดถอนด้วยความเสียใจว่า ถ้าเราทำอย่างนั้น ๆ เสียแต่แรกก็จะไม่วิบัติอย่างนี้ ซึ่งเรามักจะได้ยินคนจำนวนไม่น้อยพูดอย่างนี้เสมอ ตัวอย่างเด็กที่อยู่ในวัยเรียน โอกาสที่จะเรียนก็มี พ่อแม่ก็มีเงินทองเพียงพอที่จะส่งเสียให้เล่าเรียนได้ แต่เกียจคร้าน มัวไปเพลิดเพลินในการเล่น การเที่ยวเสีย พอล่วงกาลผ่านวัยไปแล้ว มีภาระผูกพันมากมายไม่สะดวกในการศึกษาเล่าเรียนเสียแล้ว จึงนึกย้อนเสียใจและเสียดาย แต่ทุกอย่างได้ล่วงไปแล้ว เรียกคืนไม่ได้ ย้อนกลับไม่ได้ วันเวลาไม่ย้อนหลัง วันนั้นมีเพียงหนึ่งเดียว เพราะฉะนั้นจงทำวันนี้ให้ดีที่สุด อย่าผัดวันประกันพรุ่งให้มากนัก ความเพียรต้องรีบทำวันนี้ที่เดียว ใครจะรู้ได้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้หรือไม่ (อหุเชว กิจจมาตปุเป โก ชญญา มรณ สุเว) พึงตั้งใจไว้ว่าเป็นคนควรพยายามจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์

การทำความเพียรติดต่อเป็นการสร้างสมบารมี เพราะนิสัยทางความเพียรย่อมติดตัวไปตลอดชีวิตและยังสืบไปถึงชาติหน้าอีกด้วย พระโพธิสัตว์ในสมัยเป็นพระมหาชนก (ชาติหนึ่งในอดีตของพระพุทธเจ้า) ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความเพียรอย่างยิ่งวด ท่านมีทัศนะว่า “อานิสงส์แห่งความเพียรนั้นมีอยู่ ถึงแม้จะมองไม่เห็นสิ่ง (มหาสมุทร ขณะที่อยู่) ก็จะพยายามเรื่อยไป สักวันหนึ่งจะต้องถึงฝั่งนั้น ถ้าไม่ตายเสียก่อน ถึงจะตายในขณะที่ทำความเพียร ก็ไม่มีใครติเตียนได้ ถ้าเลิกทำความเพียรเสีย สิ่งที่จะเข้ามาแทนก็คือความเกียจคร้าน คนจะต้องได้รับผลแห่งความเกียจคร้านของตน เมื่อมองเห็นผลที่ต่างกันของความเพียรและความเกียจคร้านแล้ว ควรประกอบกิจอันเป็นหน้าที่ของตน แม้จะไม่สำเร็จก็ช่างเถิด”

เมื่อได้เสวยราชย์แล้ว พระมหาชนกโพธิสัตว์ ทรงหวนระลึกถึงความเพียรที่เคยทรงทำมา จึงทรงเปล่งอุทานด้วยความเบิกบานพระทัยว่า

“บุคคลผู้เป็นบัณฑิต ควรมีความหวังอยู่เสมอ ไม่ควรเบื่อหน่าย (การงาน) ความปรารถนาของเรา 2 ประการสำเร็จได้ก็เพราะเราไม่สิ้นหวัง คือได้ขึ้นบถสมปรารถนา และได้ครองราชสมบัติสมปรารถนา”

“ผู้มีปัญญาแม้ได้รับทุกข์ก็ไม่ควรสิ้นหวังในความสุข คนส่วนมากเมื่อได้รับทุกข์ก็มักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ต่อเมื่อมีความสุขจึงทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ พวกเขาขาดความสำนึกที่ว่าคนมีปัญญาแม้ได้รับทุกข์ก็ไม่สิ้นหวังในความสุข”

“บางอย่างเราไม่เคยคิดว่าจะเป็นก็เป็นไปได้ บางอย่างเราเคยคิดแต่ก็ไม่เป็นอย่างที่คิด เช่นเราไม่เคยคิดว่าเราจะได้ราชสมบัติโดยไม่ต้องรบ แต่สิ่งนั้นก็ปรากฏแก่เราแล้วเราคิดว่าเราจะได้ราชสมบัติในสุวรรณภูมิ แต่ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่โมกขทรัพย์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุเพียงความคิดอย่างเดียว แต่จะสำเร็จได้ด้วยด้วยความเพียร จึงควรทำความเพียรโดยแท้”

พระวิริยบารมีของพระโพธิสัตว์ได้สืบเนื่องมาในพระขันธสันดานจนถึงพระชาติสุดท้าย ที่เป็นพระสัทธตตะ ทรงทำความเพียรอย่างไม่ย่อท้อจนได้สำเร็จพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า ทรงเป็นมหาบุรุษของโลก

33.5 ฌานบารมี พระโพธิสัตว์จะต้องสำเร็จฌานสมาบัติทุกชั้น มีจิตมั่งคั่งไม่ กลอนแคลนเพราะอารมณ์ต่าง ๆ

ฌานคือความสงบระดับต่าง ๆ เป็นผลสืบเนื่องไปจากการบำเพ็ญสมาธิ คำว่า **สมาบัติแปลว่าการเข้า** หมายถึงความสามารถในการเข้าฌานที่ตนได้แล้วบ้าง หมายถึง ถึงการเข้าเสวยผลแห่งโลกุตตรธรรมที่ตนได้แล้วบ้าง อย่างหลังนี้เรียกว่าผลสมาบัติ เข้าได้ เฉพาะอริยบุคคลผู้บรรลุอริยผลแล้วตั้งแต่โสดาปัตติผลเป็นต้นไป ปุถุชนและฌานลาภบุคคล (ผู้ได้ฌาน) เข้าไม่ได้เพราะไม่มีอริยผลให้เสวย

ส่วนนิโรธสมาบัตินั้น ผู้ที่จะเข้าได้ ต้องมีคุณสมบัติพิเศษออกไปอีก ก็ต้องเป็น พระอนาคามี ประเภทเจโตวิมุตต์ขึ้นไป พระอนาคามีเป็นผู้ละกามราคะได้แล้วอย่างเด็ดขาด และผ่านการปฏิบัติมาทางสายสมาธิ จึงเรียกว่าเจโตวิมุตต์ส่วนผู้ผ่านการปฏิบัติมาทางสาย วิปัสสนาเรียกว่าปัญญาวิมุตต์

ที่ว่าพระโพธิสัตว์จะต้องได้ฌานสมาบัติทุกชั้นนั้น หมายถึงฌานที่เป็นโลกีย์ฌาน ทั้ง 8 กล่าวโดยย่อดังนี้

1. **ปฐมฌาน** ความสงบระดับที่ 1 องค์ฌานประกอบด้วยวิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ (ความสุขทางกาย) สุข (ความสุขทางใจ) เอกัคคตา (ความดีใจแน่วแน่เป็น หนึ่ง)

2. **ทุติยฌาน** ความสงบระดับที่ 2 องค์ฌานประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา

3. **ตติยฌาน** ความสงบระดับที่ 3 องค์ฌานประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา

4. **จตุตถฌาน** ความสงบระดับที่ 4 องค์ฌานประกอบด้วยอุเบกขา (พร้อมด้วยมี สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น) และเอกัคคตา

5. **อากาสนัญจายตนฌาน** ความสงบระดับที่ 5 อาศัยการเพ่งอากาศหรืออวกาศ และบริกรรมว่า อนันโต อากาโส (อากาศความว่างไม่มีที่สิ้นสุด)

6. **วิญญานัญจายตนฌาน** ความสงบระดับที่ 6 อาศัยการเพ่งวิญญาน และบริกรรม ว่า อนันตัง วิญญานัง (วิญญานไม่มีที่สิ้นสุด)

7. **อาภิกขุญจายตนฌาน** ความสงบระดับที่ 7 เพ่งความไม่มีอะไรและบริกรรม ว่า นัตถิ กิณฺหิ (ไม่มีอะไรสักหน่อยหนึ่ง)

8. **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน** ความสงบระดับที่ 8 หยุดกำหนดเรื่องอันตั้ง

กล่าวมาในข้อก่อน ๆ แต่กลับมาใช้จิตกำหนดจิตว่า เอตัง สันตัง เอตัง ปณัตถัง (จิตนี้สงบจริง ประณีตจริง) ผู้อยู่ในณานี้ จะเรียกว่ามีความรู้สึกตัวก็ไม่ใช่ จึงเรียกว่า **เนวสัญญานาสัญญา**

ตั้งแต่ณานที่ 5 – 8 องค์ณานคงมี 2 คือ อุเบกขากับเอกัคคตาเหมือนจตุตถณาน เพียงแต่สงบลึกละเอียดประณีตกว่าเท่านั้น

อรุปณานทั้ง 4 นี้ มีคำว่า **อายตนะ**เข้ามาด้วย เช่น อากาสนัญญาตนะ (อากาสนัง + จะ + อายตนะ + ณาน = การเพ่งที่ต่อแห่งอากาศ) **หมายถึงการเพ่งระหว่างจิตกับ อารมณ์ (Objects) สันธิหรือเงื่อนต่อระหว่างจิตกับอารมณ์ เรียกว่า อายตนะ** ความกำหนดรู้ของจิตในเงื่อนต่อนั้นเรียกว่า **อายตณณาน** (อากาศ → ความกำหนดรู้ของจิต ← จิต) อายตนะนั้นเป็นตัวกลางระหว่างอารมณ์กับจิต ตัวอย่างที่หยาบกว่านี้ก็มีเช่น รูป → ตา ← จิตในที่นี้ ตาเป็นตัวกลางเป็นอายตนะเชื่อมต่อระหว่างรูปกับจิตให้ ทำให้จิตใจได้รู้อารมณ์คือรูปความรู้ที่ผ่านมาจากตานี้ ท่านเรียกชกษุวิญญาณ, วิญญาณมีหลายอย่าง เรียกชื่อตามสาเหตุที่ทำให้เกิดวิญญาณ เช่น เกิดทางตา เรียกชกษุวิญญาณ, เกิดทางหู เรียกโสตวิญญาณ เป็นต้น เปรียบเหมือนไฟซึ่งเราเรียกชื่อตามเชื้อที่ทำให้เกิดไฟ เช่น เกิดจากแกลบเรียกว่าไฟแกลบ, เกิดจากฟางเรียกว่าไฟฟาง เป็นต้น

ณานทั้ง 8 นี้, 4 ระดับข้างต้น (1-4) เรียกว่า **รูปณาน** เพราะการเพ่งอารมณ์ (Objects) ที่เป็นรูป เช่น ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น ส่วนณาน 4 ระดับเบื้องปลาย เรียกอรุปณาน เพราะเพ่งอารมณ์ที่เป็นอรุป เช่น ความว่างและวิญญาณ เป็นต้น

ในระหว่างรูปณานและอรุปณานนี้ มีภูมิที่แปลกประหลาดอยู่ภูมิหนึ่ง เรียกว่า **อสัญญัญญูมิ** ไม่จัดเป็นณานใดณานหนึ่ง แต่เกิดขึ้นแก่นักบำเพ็ญณานผู้เปลอเรือ ไม่บำรุงสติสัมปชัญญะให้ดีพอ ๆ กับที่ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ (ลมหายใจเข้า-ออก) ดับไปในจตุตถณาน กล่าวคือ ในขณะที่ลมหายใจเข้า-ออก ดับไปในจตุตถณานนั้น ถ้านักบำเพ็ญณานบำรุงสติสัมปชัญญะไม่ทัน หรือไม่เพียงพอจิตของเขาจะตกลงสู่อสัญญัญญูมิทันที **ไม่รู้สีกตัวเป็นเวลานาน ๆ อาจเป็นเวลา 30 นาที หนึ่งชั่วโมง หรือถ้าพลาดมากอาจเป็นเวลาหลาย ๆ ปีก็ได้** หรืออาจจะดับไปโดยไม่ฟื้นเลย ผู้สืบชีวิตในลักษณะอย่างนี้แหละที่เรียกในภาษาบาลีว่า **“อสัญญัญพรหม”** ทุกครั้งที่จิตตกอยู่ในอสัญญัญญูมิ ความฉลาดจะค่อย ๆ ลดน้อยลง ความโง่มีมากขึ้น เป็นความพลั้งพลาดของผู้บำเพ็ญณานที่น่าสงสารและน่าเสียดายที่อุตสาหะบำเพ็ญณานมาจนถึงจตุตถณาน ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำได้ยากอย่างหนึ่งในบรรดาสิ่งที่ทำได้ยากทั้งหลายแล้วกลับเป็นหมันไปเสียที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะผล็ผลามไม่คอยเป็นคอยไป อนึ่ง สติสัมปชัญญะเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการบำเพ็ญณาน ในขณะที่จิตสงบลง ๆ นั้น ต้องบำรุงสติสัมปชัญญะให้มากขึ้น ๆ ในระหว่างณานที่ 4 และณานที่ 5 นี้ มิฉะนั้นแล้ว จิตจะตกไปในอสัญญัญญูมิดังกล่าวแล้ว เหมือนหนทาง

ที่มีเหวอยู่และจะต้องผ่านเหวแห่งหนึ่งถ้าไม่ระวังตรงนั้นก็ตกเหว อาจขึ้นมาไม่ได้และตายไปในเหวนั้น

ขอกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า ท่านผู้ได้รูปฌานที่ 3 (ตติยฌาน) และอรุฌานที่ 3 (อาภิญญาญาณตณฌาน) เป็นผู้มีความสมบัติพิเศษ คือมีความสุข ความอดทน ความวางเฉย และความมั่นคงเป็นอย่างยิ่ง กระแสแห่งตติยฌานทำให้อารมณ์ต่าง ๆ ทั้งดีและชั่วสะท้อนกลับ ไม่อาจแทรกซึมใจของท่านผู้มีฌานนี้ได้ เพราะท่านผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอย่างเต็มที่ และมีความสุขอย่างยิ่ง (อุปกงโก จ วิหริตี สโต จ สมุปชานโน.....อุปกงโก สติมาสุขวิหารี)

ส่วนท่านผู้ได้อาภิญญาญาณตณฌานนั้น เป็นผู้ที่กำลังใจแกร่งกล้าอย่างยิ่งไม่หวั่นไหวต่อความรักหรือความชังของใคร เป็นผู้ดำรงอยู่ในอุเบกขาธรรมได้อย่างดียิ่ง ท่านไม่ชอบสิ่งใด ไม่ชังสิ่งใดในโลก สภาพจิตเช่นนี้เป็นที่ต้องการของผู้บำเพ็ญเพียรภavanaทั้งหลาย และสภาพจิตเช่นนี้เหมือนกันที่ทำให้นักพรตมักหลงคิดว่าตนได้บรรลุถึงอริยมุมแล้ว แต่พอเลิกบำเพ็ญจึงได้รู้ว่าตนยังไม่ถึงอริยมุม ฌานเป็นสิ่งที่ต้องรักษาอยู่เสมอ พอเลิกทำก็เสื่อม เหมือนคนกินยาคุมโรคไว้ พอเลิกกิน โรคก็กำเริบต่อไป ส่วนสภาพจิตของท่านผู้ถึงอริยมุมแล้วคงมั่นคงอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลง เหมือนคนกินยาจนหายโรค แม้จะเลิกกินยา โรคก็ไม่กำเริบขึ้นอีกไม่

33.6 ปัญญาบารมี พระโพธิสัตว์ จะต้องทำให้แจ้งในบุคคละสุญญตา (ความว่างจากบุคคละ) คือไม่ยึดถือว่ามีบุคคละ และธรรมสุญญตา (ความว่างจากธรรม) คือไม่ยึดถือในธรรมปล่อยวางทั้งบุคคละและธรรม

โดยสามัญสำนึกแห่งโลกิยชน หรือปุถุชนธรรมดา ย่อมเห็นว่ามีบุคคละ ตัวตน เรา เขา ยึดมั่นในขั้น 5 ว่าเป็นตน เป็นเรา เป็นของเรา แต่เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาโดยรอบคอบแยบคาย ก็จะพบว่าสิ่งที่เรายึดมั่นอยู่ว่าเป็นตัวตนของเรานี้ที่แท้ก็เป็นเพียงการประชุมกัน หรือรวมกันเข้าของขั้น 5 ธาตุ 6 (โปรดดูเรื่องขั้น 5 ธาตุ 6 ในข้อ 12, 13 ข้างต้น) เหมือนการประกอบขึ้นของสารประกอบต่าง ๆ แล้วเราสมมติเรียกสิ่งนั้นว่า รถบ้าง เรือบ้าง ที่แท้แล้วรถหรือจริง ๆ ไม่มี นี่คือความว่างจากบุคคละ หรือบุคคละสุญญตา

เมื่อว่างจากบุคคละแล้ว จึงไม่มีบุคคละตัวตนเราเขาอันเป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่นใครถือเข้า จึงเป็นการถือผิด ความทุกข์ย่อมเกิดขึ้นและติดตามเพราะการถือผิดนั้น อุปมาเหมือนเมื่อกิ่งฟ้าไม่มี ไครก็ตามที่พยายามจะนำสิ่งของไปแขวนไว้กับกิ่งฟ้า ย่อมเหนื่อยเปล่า เมื่อดอกฟ้าไม่มี ไครก็ตามที่พยายามเพื่อได้ดอกฟ้าย่อมเป็นความพยายามที่เหนื่อยเปล่า ฉะนั้นฉันนี้นั้น

ส่วนธรรมสุญญตา ความว่างจากธรรม หรือความไม่ยึดมั่นในธรรมนั้น คือการที่มีปัญญาพิจารณาเห็นว่า จะต้องละทิ้งธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งบุญและบาปอาศัยธรรม

เหมือนอาศัยเรือข้ามฝั่ง (โปรดดูข้อ 32 ข้างต้น)

ฝ่ายเถรวาทแสดงบารมีสำหรับพระโพธิสัตว์ไว้ 10 ประการคือ

- (1) ทาน
- (2) ศีล
- (3) เนกขัมมะ (การปลีกตนจากอารมณ์ชั่ววุ่น : การบวชเป็นอุบายอย่างหนึ่งที่จะปลีกตนออกจากอารมณ์ชั่ววุ่น และเพื่อให้ถึงจุดหมายปลายทางคือ ความสิ้นกิเลสเร็วขึ้น)
- (4) ปัญญา
- (5) วิริยะ
- (6) ขันติ (ความอดทน)
- (7) สัจจะ (ความจริงกาย วาจา และมีความจริงใจ)
- (8) อธิษฐาน (ความตั้งใจมั่น, ความมีใจมั่นคงในคุณธรรม, ความมีใจเด็ดเดี่ยวไม่หวั่นไหวและโลเล ความมั่นคงในจุดหมายปลายทางที่วางไว้และที่ตรงด้วยปัญญาแล้วว่าถูกต้องดีงาม)
- (9) เมตตา (ความรัก, ความปรารถนาดีต่อผู้อื่นอย่างจริงใจ)
- (10) อุเบกขา (ความวางเฉยในเหตุสุดวิสัยที่จะช่วยได้, ความวางใจเป็นกลาง ไม่มีอคติ 4, ความไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ที่ชั่ววุ่นต่าง ๆ)

ทางฝ่ายมหายานที่แสดงบารมีไว้ 10 ประการก็มีคือเพิ่มอีก 4 ได้แก่ 1) **อุบายปารมี** การมีอุบายในการช่วยเหลือสัตว์ หรือสั่งสอนสัตว์ 2) **ปณิธานปารมี** ซึ่งตรงกับอธิษฐานบารมีของฝ่ายเถรวาท 3) **ผลปารมี** ซึ่งแยกเป็น 2 คือ จินตามัยผละ กำลังแห่งความเข้าใจธรรมตามเหตุผล และภาวนามัย กำลังแห่งความเข้าใจธรรมตามที่ได้อบรม นำเพ็ญมา 4) **ญาณปารมี** คือปัญญาหยั่งรู้ต่าง ๆ อันเกิดจากบารมีทั้ง 6 ข้างต้น บารมีทั้ง 4 นี้ สังกะหรหรือร่วมลงในปัญญาบารมีทั้งหมด เพราะฉะนั้น ทางมหายานจึงจัดบารมีของพระโพธิสัตว์ไว้เพียง 6 ประการดังกล่าวแล้ว

34. อัปปปัญญา 4

อัปปปัญญา แปลว่า ประมาณไม่ได้, "ไม่มีขอบเขตหรือเขตแดนในที่นี้หมายถึงพระโพธิสัตว์จะต้องมีพรหมวิหาร 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาแผ่ไปในสรรพสัตว์อย่างเสมอหน้ากัน ไม่มีเขตแดนขวางกั้นระหว่างคนและสัตว์อื่น บางทีเรียกว่า "สี่มสัมเมท" แล้วเติมคำว่า เมตตาเป็นต้น เข้าไปข้างหน้า เป็น **เมตตาสัมสัมเมท**. กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา ก็เหมือนกัน

สี่มสัมเมทแปลว่าทำลายเขตแดน คือแดนระหว่างตนกับผู้อื่น มีเมตตาต่อตนเอง,

ต่อคนที่รักตน, ต่อคนที่ชังตน และต่อคนที่เฉย ๆ ต่อตนเสมอกัน ท่านว่า ถ้าคน 4 ประเภทดังกล่าวรวมกันอยู่ มีโจรเข้ามาขอชีวิตคนใดคนหนึ่ง บอกให้โจรเลือกเอาเองต้องการชีวิตของใครก็เอาของคนนั้นไป อย่างนี้จึงจะมีเมตตาเป็นสัมสัมเมต ไม่เสนอนตนเองและไม่เสนอผู้อื่น การทำอย่างนี้ นับว่าทำได้ยากมาก อย่างที่พระเวสสันดร โพธิสัตว์เคยทำ ก็ที่ท่านมีตัวท่านเอง ภรรยาและบุตรธิดา ใครต้องการผู้ใดมาขอท่านก็ให้ไป แม้องค์ท่านเองก็เหมือนกัน

35. พระโพธิสัตว์ต้องวางเฉย ในความดีที่ท่านได้ทำ.....ต้องไม่ปรารถนาการตอบแทน

ที่เป็นอย่างนี้ก็เพื่อ ฝึกฝนทำความดีแบบพระอรหันต์ คือทำปล่อยไม่ใช่ทำยึด ทำความดีเพื่อความดี ไม่ใช่เพื่อเห็นแก่ตัว เมื่อตนได้ทำความดีแล้วก็พอใจ ส่วนผลแห่งความดีจะตกอยู่ที่ใคร พระโพธิสัตว์ก็พอใจทั้งนั้น

โลกียชน หรือคนธรรมดาทางโลก เมื่อทำความดีก็มักมุ่งผลดีเฉพาะตน ผลดีนั้นต้องตกอยู่แก่ตน จึงพอใจว่าได้ดี ถ้าผลดีไปตกแก่ผู้อื่นก็น้อยใจว่าทำดีแล้วไม่ได้ดี จึงเลิกทำความดีเสีย ส่วนพระโพธิสัตว์ผู้มีอริยาศัยใหญ่ มุ่งแต่ความสุข ความสมปรารถนาของผู้อื่น จึงทำความดีเพื่อผู้อื่นมากกว่าเพื่อตนเอง

ความจริง การทำดีนั้นได้ดีทุกครั้ง, ถ้ามองผลภายใน, คือทำให้จิตใจสูงขึ้น สงบ ประณีตขึ้น ส่วนการทำชั่วก็ได้ชั่วทุกครั้งเหมือนกัน คือทำให้จิตใจต่ำลง ทรุกลง สุขภาพจิตเสื่อมลง ส่วนผลภายนอกเป็นเงินทอง ลาภสักการะหรือชื่อเสียงนั้นต้องรอเวลาเหมือนเราปลูกต้นไม้ต่างชนิดต่างพันธุ์ มันย่อมให้ผลตามพันธุ์ ของมัน เร็วบ้าง, ช้าบ้าง ไม่เท่ากัน

การทำความดีโดยไม่หวังผลตอบแทนนั้น ไม่ก่อให้เกิดทุกข์เพราะถือว่าทำแล้วก็แล้วกันไป ส่วนการให้ผลนั้นปล่อยให้เป็นเรื่องของเหตุที่จะบันดาลผลให้เกิดขึ้น ตนไม่เข้าไปวุ่นวายกับผล ความจริงแล้วการทำอย่างนี้ก็เป็นกรถูกต้องตามกระแสแห่งธรรมชาติ หรือกระบวนการธรรมชาติ ตัวอย่างเช่นเราปลูกต้นไม้ เรามีหน้าที่ทำเหตุคือการปลูกและการบำรุงรักษา ส่วนการออกดอกออกผลและการให้ร่มเงา เป็นเรื่องของต้นไม้เอง เราไปบังคับให้ดอกออกออกผลเมื่อนั้นเมื่อนี้ไม่ได้ ในทำนองเดียวกันเรามีหน้าที่ความดี ส่วนการให้ผลเป็นเรื่องของความดีที่เราทำแล้ว จะจัดการให้เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุที่เราได้ทำดีถูกต้องเหมาะสมครบถ้วนตามกระบวนการนั้น ๆ แค่นั้น เพียงไร

สิ่งที่ไม่ควรลืมประการหนึ่งก็คือ การทำความดีนั้น จะให้ดีแท้ต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ (factors) หลายอย่างเช่น เจตนา, ตัวกรรม คือสิ่งที่บุคคลนั้นทำและวิธีทำนอกจากนี้ยังต้องประกอบด้วย กาลเทศะ และบุคคลอีก จึงเห็นได้ว่า การทำความดีจะให้ดีแท้และมีผลดีอย่างที่ประสงค์ทุกประการนั้น เป็นเรื่องยากอยู่มาก มีใช้น้อย ผู้ทำต้องประกอบด้วยปัญญา, โยนิโสมนสิการ (ความคิดเป็น) สติ คือความรอบคอบ และ การฌวสิกตา ความเป็น

ผู้ทำเหตุหรือกิจให้ควรแก่เรื่องนั้น ๆ ต้องใช้ความสุขุมลึกซึ้งอยู่เป็นอันมาก, อย่างไรก็ตาม
คนเราถ้ามีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ เชื่อเรื่องกรรมดีกรรมชั่ว และผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วว่ามีจริงแล้ว
การทำความดีก็จะเป็นไปโดยสะดวกขึ้น มีความมั่นใจมากขึ้น การทำอะไรด้วยความมั่นใจย่อม
ก่อให้เกิดพลังในการทำมากกว่าทำด้วยความลังเล ไม่แน่วใจ, การทำความดี เป็นเรื่องยากสำหรับ
คนบางพวกก็จริง แต่ไม่ยากสำหรับคนบางพวก พระพุทธองค์ตรัสว่า “คนดี ทำดีได้ง่าย ทำชั่ว
ได้ยาก-สุกร์ สาธุนา สาธูฯ” เพราะฉะนั้น ปัญหาเรื่องทำดีกับทำชั่วอย่างไหนทำยากกว่ากันนั้น
เป็นอันได้รับคำตอบจากพระพุทธศาสนานี้แล้ว คือถ้าเขาเป็นคนดีก็ทำดีได้ง่าย ทำชั่วได้ยาก,
ถ้าเขาเป็นคนชั่วก็ทำชั่วได้ง่าย ทำดีได้ยาก

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ความคิด (Concept) ของคนเรื่องความดีความชั่ว
อาจไม่ตรงกัน สิ่งที่คุณหนึ่งเห็นว่าชั่ว อีกคนหนึ่งอาจเห็นว่าไม่ชั่ว, สิ่งที่คุณหนึ่งเห็นว่าดีอีก
คนหนึ่งอาจเห็นว่าไม่ดี เขายอมทำไปตามที่เขาเห็น เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เกิดการขัดแย้งขึ้น

อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ น่าจะมีกฎอันเป็นกลาง (Objectivity) ที่ทรงตัวอยู่เป็นธรรมจิติ,
ธรรมนิยาม, ธรรมดา ใครทำผิดกฎย่อมได้รับโทษโดยกฎนั่นเอง ใครทำถูกกฎย่อมได้รับรางวัล
หรือผลดีโดยกฎนั้นเช่นกัน เป็นกฎธรรมชาติ ธรรมดาที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่อย่างนั้นใครจะรู้เห็น
หรือไม่รู้เห็นก็ตาม เป็นเรื่องของคนนั้น ความเข้าใจผิดของคนไม่อาจเปลี่ยนแปลงกฎธรรมชาติ
นั้นได้ เช่น ถ้าตามความเป็นจริงแล้วโลกกลม และหมุนรอบดวงอาทิตย์ ใครจะเข้าใจว่าโลกแบน
โลก 3 เหลี่ยม 4 เหลี่ยม พระอาทิตย์หมุนรอบโลก ก็หาทำให้ความจริงที่ว่าโลกกลมหมุนรอบ
ดวงอาทิตย์นั้นเปลี่ยนแปลงได้ไม่ ทรรศนะ เป็นเพียงทรรศนะ กฎที่เป็นธรรมดา ธรรมชาติก็
คงดำรงอยู่อย่างนั้น ที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกอีกคำหนึ่งว่า “ตถตา=ความเป็นอย่างนั้น” ผู้รู้เพียง
แต่เข้าไปรู้ความจริงแล้วเปิดเผยออกมา ชี้แจงให้เข้าใจเท่านั้น

ความดี ชั่ว ถูกผิด อีกประเภทหนึ่ง คือ ความดี ชั่ว ถูกผิด ตามทรรศนะของบุคคล
(Subjectivity) ระเบียบวินัยที่บุคคลตั้งขึ้น ความดี ชั่ว ถูกผิด ชนิดนี้เป็นส่วนเฉพาะบุคคล เฉพาะ
กลุ่ม ไม่เป็นกฎสากล อาจจะสอดคล้องกับกฎธรรมดาบ้าง ขัดแย้งกับกฎธรรมดาบ้าง ถ้าสอดคล้องกับกฎธรรมดา ก็ถูกต้องตามความเป็นจริง ถ้าขัดแย้งกับกฎธรรมดาก็ขัดแย้งกับความเป็นจริง ก่อให้เกิดทุกข์เกิดโทษ ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้รู้จึงได้แนะนำพร่ำสอนให้เว้นบางอย่าง, ให้ทำบางอย่าง เพื่อเว้นสิ่งที่ เป็นโทษ ทำสิ่งที่ เป็นคุณ เนื่องจากการเข้าถึงความจริงของผู้สอนยังไม่เท่ากัน คำสอนของศาสนาต่าง ๆ จึงยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง บางอย่างก็เป็นไปตามขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองในสมัยนั้น ๆ และท้องถิ่นนั้น ๆ ผู้มีปัญญาจึงควรใช้ปัญญาตรองให้เห็นความเป็นจริงต่าง ๆ เหล่านี้ แล้วเลือกถือเอาแต่สิ่งที่ เป็นคุณ เว้นสิ่งที่ เป็นโทษเสีย ก็จะได้รับผลดี จากความดีที่ตนทำสมปรารถนา

36. มหาปณิธาน 4

มหาปณิธานคือความตั้งใจอันแน่วแน่มั่นคงลงในสิ่งใดหนึ่ง พระโพธิสัตว์จะต้องมีมหาปณิธาน 4 ประการ คือ

36.1 ปณิธานในการช่วยเหลือสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ โดยการกำหนดรู้ทุกข์แห่งตนแล้วเอาตนเป็นพยาน เป็นเครื่องเปรียบเทียบแล้วเห็นอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งว่าสัตว์เหล่าอื่นย่อมเต็มไปด้วยทุกข์เช่นกัน

อันที่จริงความทุกข์ของสัตว์โลกนั้นมีมากมายสุดจะพรรณานี้ได้ ต่างชนิด ต่างแบบ บุคคลอยู่ในฐานะอย่างใดก็ประสบทุกข์ตามฐานะของตน เช่น ชวานา ชาวสวน พ่อค้า ข้าราชการ คนงาน กรรมกร ย่อมต้องทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น เช่น ชวานาก็ทุกข์อย่างชวานา นายกรัฐมนตรีก็ทุกข์อย่างนายกรัฐมนตรี เป็นต้น คนเรากลัวมีปัญหาเรื่องเฉพาะตัวทั้งสิ้น นักศึกษาก็ทุกข์อย่างนักศึกษา ครูอาจารย์ก็ทุกข์อย่างอาจารย์ คนเป็นโสดก็ทุกข์อย่างคนเป็นโสด เมื่อมีครอบครัวก็ทุกข์อย่างคนมีครอบครัว นี้เรียกว่า ความทุกข์ต่างแบบ ส่วนต่างชนิดนั้นคือ คนพวกเดียวกัน เช่น เป็นนักศึกษาด้วยกัน หรือเป็นชวานาด้วยกัน นอกจากจะทุกข์แบบเดียวกันแล้วยังมีความทุกข์ชนิดต่าง ๆ ที่แต่ละคนต้องประสบไม่เหมือนกัน เช่นบางคนเป็นทุกข์เรื่องลูก บางคนเรื่องภรรยาสามี บางคนเรื่องเงิน บางคนเรื่องความเจ็บป่วย แต่รวมความแล้วต้องทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น

ความขาดแคลน, ยากจน ความเจ็บป่วย ความต้องพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ความต้องประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความคับแค้นใจจากสาเหตุต่างๆ เหล่านี้ ล้วนแวดล้อมมนุษย์อยู่อย่างหนาแน่น เพราะฉะนั้น ในบทสวดมนต์ทางพุทธศาสนา ท่านจึงให้สวดเตือนใจไว้ตอนหนึ่งว่า เราหยังลงสู่ทุกข์แล้ว มีทุกข์ดักอยู่เบื้องหน้าอีก (ทุกข์ โข ติณฺณ ทุกฺขปรเตตา) ทำไฉนหนอ ความสิ้นทุกข์ทั้งปวงจะปรากฏแก่เราได้ (อุปะเว นามิมิสฺส เกวลิสฺส ทุกฺขกฺขนุสฺส อนุดกิริยา ปญฺญาเขต) อย่างไรก็ตาม การพร่ำรำพันอยู่อย่างนี้จะไม่มประโยชน์อะไร ถ้าไม่ลงมือปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์

ความแก่ ความเจ็บและความตายเป็นทุกข์อันใคร ๆ จะหลีกเลี่ยงให้พ้นไม่ได้พระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบความทุกข์ชนิดนี้ไว้ว่า

“เปรียบเทียบเหมือนภูเขาศีลาล้วน, สูงจรดฟ้า กำลังเข้ามาพร้อมกันทั้งสี่ทิศ ย่อมบดขยี้สัตว์ทั้งหลายให้พินาศไป ฉนฺได ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ก็ฉนฺนนั้น ย่อมครอบงำย่ำยีสัตว์ทั้งหลาย ไม่เว้นใครเลย ไม่ว่ากษัตริย์ พราหมณ์ ไวศยะ สุทร จัณฐกาล หรือคนรับจ้างทั้งขยะมูลฝอย (ปุกกุสะ) ความแก่และความตายนั้น อันใคร ๆ จะเอาชนะด้วยกองทัพช้าง ม้า พลเดินเท้า, ด้วยทรัพย์หรือเวทย์มนต์คาถาใด ๆ มิได้เลย เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้พิจารณาเห็น

ประโยชน์มีศรัทธาในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ ประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา ใจ ย่อมได้
รับสรรเสริญในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้วย่อมบรรเทิงในสวรรค์

(ปีพศโตปมกาลา 15/415/148)

ด้วยเห็นแจ้งประจักษ์ว่าตนเองและสัตว์ทั้งหลายกำลังจมอยู่ในห้วงทุกข์ และมี
ทุกข์ตักอยู่เบื้องหน้านานาประการ ฉะนั้น พระโพธิสัตว์จึงมีปณิธานอันมั่นคงที่จะช่วยเหลือ
สัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ด้วยใจกรุณา

36.2 พระโพธิสัตว์ต้องมีปณิธานอันแน่วแน่ เราจะต้องทำลายกิเลสให้หมดสิ้น
เพราะกิเลสเป็นโรคร้ายของมนุษย์ ทำให้มนุษย์ต้องป่วยทางใจอยู่เนืองนิจ กิเลสตัวใหญ่ ๆ
คือ โลก โกรธ หลง จาก โลก โกรธ หลง นี้ กิเลสได้แตกกิ่งก้านสาขาออกไปนานาประการ เช่น
ความริษยา พยาบาท ความเห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) ความทงตน (มานะ)

กิเลสทำให้มนุษย์ทำลายตนเองและทำลายผู้อื่น เป็นต้นว่า เพราะโลก จึงต้องทุจริต
คดโกงทรัพย์สินของผู้อื่น ต้องสะสมทรัพย์สินไว้มากเกินไป อันเป็นการเอาเปรียบสังคมโดย
อ้อม และไม่จำเป็นจะต้องทำอย่างนั้น เพราะเมื่อตายแล้ว ไม่มีใครเอาทรัพย์สินอะไรไปได้เลย
นอกจากบุญและบาปที่จะติดวิญญาณไป เพราะโลกในทรัพย์สินทำให้พี่น้องแย่งชิงมรดกกัน
ทะเลาะวิวาท ตัดพืดัดน้องกัน ทำให้ลูกต้องทำลายล้างพ่อแม่เพราะเห็นแก่สมบัติ ความโลภ
เป็นต้นต่อแห่งความชั่วอีกนานาประการ เป็นอันตรายแก่การปฏิบัติธรรม (โลก ฆมมานปริปฺนุโล)¹

ความโกรธทำให้มนุษย์ต้องเบียดเบียนกันหลายรูปแบบ เช่นการทำร้ายร่างกายกัน การ
ทะเลาะวิวาท ทูตตี การด่าว่าเสียดสี ทิ่มแทงกันด้วยปาก การทำลายชีวิตของกันและกัน ยังจะมีการ
จองเวรกันสืบภพสืบชาติกันต่อไปอีกไม่สิ้นสุดลงได้ง่าย ๆ

นอกจากนี้ ความโกรธ เกลียดและความพยาบาท ยังเป็นการทำลายตัวเองทั้งร่างกาย
ประสาทและจิตใจ เผาตัวเองให้เร่าร้อน เปรียบเหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะเชื้ออันใด ย่อมเผาไหม้
ทำลายเชื้ออันนั้นให้ร้อนและมอดไป ความโกรธเกลียดหรือการผูกพยาบาทที่ไม่มีประโยชน์อะไร
แก่ใคร ถ้าเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งสองฝ่ายก็จะทำลายทั้งสองฝ่ายให้พินาศย่อยยับไป

ถ้าใครเขาเสียดสีเรา นินทา ว่าร้ายเรา ขอให้พิจารณาว่าจริงตามที่เขาว่าหรือไม่ ถ้าจริงก็ควร
นึกขอบคุณเขาและแก้เสียให้ถูกต้อง ถ้าไม่จริงก็ควรชี้แจงให้เขาเข้าใจว่าที่เขาพูดนินทาว่าร้ายเรานั้น
ไม่เป็นความจริง ถ้าไม่มีโอกาสจะชี้แจงได้ ก็พยายามทำตัวทำใจของเราให้เป็นเหมือนฟ้าที่อยู่สูงเกิน
กว่าจะเผาได้ใครจุดไฟเผาฟ้าก็ต้องล่าปากเอง ฟ้าหาเป็นอะไรไม่ ขอให้เราทำใจให้สงบ มุ่งวัน
ความชั่ว, ทำความดีและใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสต่อไป ธรรมย่อมคุ้มครองรักษาเราเอง

(1) สังยุตตนิกาย สคาถวรรค 15/59

ความโกรธ เกลียด ของผู้มีอำนาจต่อชนกลุ่มใด กลุ่มหนึ่ง หรือประเทศใดประเทศหนึ่ง อาจนำไปสู่สงครามอันยืดเยื้อเรื้อรัง นำคนที่ไม่รู้เรื่องแต่อยู่ในอำนาจของตนไปสู้รบกันล้มตายลง เป็นแสน เป็นล้าน ก่อให้เกิดความเศร้าเสียใจแก่ญาติพี่น้อง พ่อแม่ ลูกเมีย เป็นอันมาก ความเดือดร้อนของมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย หรือจะกล่าวว่าทุกวันทุกเดือนทุกปี มุตรากมันอยู่ที่โลก โกรธ หลง นี้เอง แต่มนุษย์ส่วนใหญ่ก็หาทราบความจริงอันนี้ไม่ มัวหลงมกแก่ทางอื่นซึ่งมีไช้ต้นตอของมัน จึงมีอาจขุดรากแห่งความชั่วร้ายในสังคมได้ รวมทั้งความชั่วร้ายที่มีอยู่ในแต่ละคนด้วย

ความหลง (โมหะ) ความไม่รู้ตามเป็นจริง (อวิชชา) เป็นรากอันสำคัญอีกประการหนึ่งของความชั่วร้ายทุกข์ของสัตว์โลก ความหลงตัวเอง, ความทะนงตน, ความสำคัญผิด เห็นผิด เห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเหล่านี้ ล้วนนำความทุกข์ร้อน ลำบากมาสู่ตนและสังคมทั้งสิ้น ตัวอย่างง่าย ๆ เช่นคนอยากรวย เห็นว่าการคดโกง ทูจริต เป็นทางแห่งความร่ำรวย จึงดำเนินตามนั้นเขาอาจรวยได้จริง แต่ความรายนั่นก่อนความทุกข์ความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น ทำให้สังคมเสื่อมโทรม เมื่อสังคมเสื่อมโทรมแล้วตนเองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมจะมีสุขโดยสมบูรณ์ได้อย่างไร คนที่แสวงหาความสุขใส่ตน โดยไม่คำนึงถึง ความทุกข์ความเสื่อมโทรมสูญเสียของคนส่วนใหญ่ นั่นจึงเป็นเพราะโมหะและอวิชชาโดยแท้

โมหะและอวิชชาเปรียบเหมือนความมืด คนอยู่ในที่มืดย่อมไม่สามารถมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงได้ ย่อมเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนไป เช่นเห็นกิ้งกิ้งไม้เป็นคนยืนอยู่ เห็นดอกไม้เป็นคนนั่งอยู่ หรือเข้าใจผิดว่าผีหลอก แต่พอมีแสงสว่างเกิดขึ้นเขาย่อมเห็นตามเป็นจริง ก็เห็นกิ้งกิ้งไม้เป็นกิ้งกิ้งไม้ เห็นดอกไม้เป็นดอกไม้ฉันใด คนที่ถูกครอบงำโดยโมหะและอวิชชาก็ฉันนั้น ย่อมไม่เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามเป็นจริง เช่นเห็นความชั่วเป็นความดี เห็นความดีเป็นความชั่ว เห็นคนดีเป็นคนชั่ว เห็นคนฉลาดคดโกงเป็นคนเก่ง เห็นโลก โกรธ หลง เป็นสิ่งที่ตนควรทำ เห็นความไม่โลก ไม่โกรธ ไม่หลง เป็นความโง่เขลา โดยที่สุดเห็นเหตุแห่งทุกข์เป็นเหตุแห่งสุข เห็นเหตุแห่งความสงบสุขเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย ทั้งนี้ก็เพราะโมหะและอวิชชานั่นเอง

ท่านจะเห็นว่าในสังคมมนุษย์นั้นยังมีคนหลงผิดอยู่เป็นอันมาก สิ่งเหล่านี้จะแก้ได้ด้วยปัญญา โยนิโสมนสิการ ปัญญาเป็นแสงสว่างทำลายความมืดคือโมหะ ขณะใดปัญญาเกิดขึ้น โมหะย่อมดับหายไป เหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นปรากฏขึ้น ความมืดย่อมหายไป

พระโพธิสัตว์เห็นถูกต้องตรงตามความเป็นจริงดังกล่าวมา จึงมีปณิธานอันแน่วแน่ที่จะทำลายกิเลสให้หมดสิ้น และพยายามช่วยเหลือผู้อื่นให้ทำลายกิเลสได้ด้วย เพื่อความสงบสุขของสังคมส่วนรวม เพราะสังคมส่วนรวมจะสงบสุขได้ก็ต่อเมื่อคนในสังคมช่วยกันกำจัดความชั่ว ส่งเสริมความดีทั้งที่มีในตนและในผู้อื่น ดังจริยาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่กล่าวยกย่องกันว่า “ทรงตื่นแล้วเบิกบานแล้ว รู้แล้ว ยังผู้อื่นให้ตื่น เบิกบานและรู้ด้วย (พุทธโศ โส ภควา

โพชชาย ธรรม์ เทเสติ) ทรงข้ามฝั่งแห่งสังสารวัฏได้แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้อื่นข้ามฝั่งได้ด้วย (ติณฺณโณ โส ภควา ตารณาย ธรรม์ เทเสติ” ฯลฯ

36.3 พระโพธิสัตว์มีปณิธานว่า เราจะต้องศึกษาพระธรรมให้เจนจบ และช่วยให้ผู้อื่นได้ศึกษาด้วย เปรียบเหมือนแพทย์ศึกษาเรื่องโรค เพื่อหาวิธีกำจัดโรคเมื่อรู้ด้วยตนเองแล้วก็ช่วยให้ผู้อื่นได้รู้ด้วย เพื่อช่วยกันกำจัดโรคนั้นให้หมดสิ้นไป

พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นมีมากมาย เพราะทรงสั่งสอนทุกวันอยู่ถึง 45 ปี แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปก็มีเพียง 2 ฝ่าย คือ

(1) ฝ่ายปหานะ สิ่งที่ต้องละ ได้แก่อกุศล บาป ทุจริตทั้งหลาย

(2) ฝ่ายภาวนา สิ่งที่ต้องบำเพ็ญอบรมให้เกิดขึ้น ทำให้มีขึ้น ได้แก่ บุญกุศล สุจริต

ทรงสอนให้รู้อย่างถึถ้วน รอบคอบว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นบุญ อะไรเป็นกุศล อกุศล อะไรเป็นสุจริต ทุจริต เพื่อสาวกผู้ใคร่ธรรมรู้แล้วจักละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละบาป บำเพ็ญบุญ ละชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส

อนึ่ง การศึกษาปริยัติธรรมนั้นมีหลายแบบ ในอรรถกถูปมสูตร¹ ได้กล่าวถึงการศึกษา 3 แบบ ดังนี้

(1) อลคัทูปมปริยัติ การศึกษาที่เปรียบเทียบจับงูพิษ อธิบายว่าคนเข้าป่าต้องการงูพิษ แต่จับไม่ได้ จับงูพิษข้างหาง เขาย่อมถูกงูพิษเอี้ยวตัวมากัดมือหรือเท้าถึงตายหรือเจียนตาย ฉะนั้น บุคคลบางคนศึกษาเพื่อยกตนข่มผู้อื่นเพื่ออวดตน นำความเสื่อมมาสู่ตน ดังที่ทรงแสดงไว้ว่า ความรู้เกิดแก่คนพาลเพื่อความพินาศของเขาเอง

(2) นิสสรณัตถปริยัติ การศึกษาเพื่อสลัดตนออกจากภพ คือศึกษาเพื่อละกิเลส เพื่อว่ารู้แล้วจักเว้นชั่วทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์และช่วยเหลือผู้อื่นให้เป็นเช่นนั้นด้วย

(3) ภณฑาคาริกปริยัติ การศึกษาเพื่อเป็นคลังของตำรา คลังของวิชาการเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ข้อนี้ ท่านยกตัวอย่างการศึกษาของพระอรหันต์ องค์ท่านเองไม่จำเป็นต้องใช้วิชาความรู้เพื่อประโยชน์ของท่านเองแล้ว แต่ท่านศึกษาเล่าเรียนเพื่อประโยชน์ในการสั่งสอนผู้อื่น

การศึกษาพระธรรมของพระโพธิสัตว์อยู่ในลักษณะ 2 ประการดังนี้

36.4 พระโพธิสัตว์มีปณิธานว่า จะต้องบรรลุปุทธภูมิให้จงได้ และช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุดด้วย

(1) อลคัทูปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก 12/261

การบรรลุปุทธภูมิเป็นเรื่องยากลำบากนักหนา แม้เพียงบรรลุเป็นพระอรหันต์ธรรมดา ก็แสนยากอยู่แล้ว การบรรลุปุทธภูมียากขึ้นไปอีกเป็นแสนเท่า ล้านเท่า ในโลกชาตุนึง หรือจักรวาลหนึ่งจะมีพระพุทธเจ้าเพียงองค์เดียวเท่านั้น คือเกิดขึ้นครั้งละองค์ จะเกิดพร้อมกัน 2 องค์ไม่ได้ เมื่อศาสนาขององค์หนึ่งสิ้นไปแล้ว อีกพระองค์หนึ่งจะได้โอกาสตรัสรู้ ข้อนี้เป็นธรรมดาอย่างนั้นเอง แต่ผู้เป็นโพธิสัตว์ต้องมีจิตใจเด็ดเดี่ยว มีความอดทนและความพากเพียรอย่างยอดเยี่ยมเพื่อบรรลุปุทธภูมิ

37. หลักการ 3 อย่าง

37.1 หลักมหาปัญญา จะต้องพยายามให้บรรลุ รู้แจ้งในสุญญตาทั้ง 2 อย่าง คือ (1) บุคคลสุญญตา (2) ธรรมสุญญตา บุคคลสุญญทานั้นหมายถึงความว่างจากบุคคล คือพิจารณาด้วยปัญญาอันแยกกาย เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญาว่าที่เรียกกันว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขานั้นเป็นเพียงสมมติ บัญญัติเท่านั้นที่จริงเป็นเพียง ชาติ 4 ชาติ 6 และขันธ 5 ที่รวมกันเท่านั้น นี้เรียกว่าบุคคลสุญญตา ชาติ 4 ชาติ 6 และขันธ 5 นั้นแหละเมื่อแยกย่อยออกไปอีกก็เป็นของสูญ ว่าง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง เป็นอนัตตาหรือสุญญตา ไม่อยู่ในอำนาจของใคร มันเป็นกระบวนการธรรมชาติ (natural process) เป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นปฏิจกสมุปบาท นี้คือธรรมสุญญตา

เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบในสุญญตาทั้ง 2 นี้แล้ว ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งในบุคคลและในธรรม

37.2 หลักมหากรุณา พระโพธิสัตว์ต้องพยายามช่วยเหลือผู้อื่น สัตว์อื่นอย่างดีที่สุด สุดกำลังของตน ห่วงใยในความทุกข์ของผู้อื่นเสมอด้วยความทุกข์ของตน ตามที่ท่านกล่าวว่า ความทนไม่ได้ เพราะกรุณาเป็นลักษณะของมหาบุรุษคือท่านผู้มีอัชฌาศัยใหญ่ (มหาปุริสภาวะสุส ลกขณฺ์ กรุณาสโร) ในฝ่ายเถรวาทเคยเล่าเรื่องชาดกไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์นั่งอยู่ที่ชะง่อนผา มองลงมาข้างล่างตรงเชิงเขา เห็นแม่เสือตัวหนึ่งกำลังจะกินลูกของมันเพราะความอดอยากหิวโหย จึงบอกให้ดาบสบริวารรีบไปหาเนื้อสัตว์ที่ตายแล้วมาให้แม่เสือ ขณะที่นั่งรออยู่ เห็นว่าจะไม่ทันกาล แม่เสือกำลังจะตัดสินใจกินลูกของมันเต็มที่แล้ว ฤๅษีโพธิสัตว์จึงตัดสินใจกระโดดลงมาจากชะง่อนผา มอบตนให้เป็นอาหารของแม่เสือเพื่อช่วยลูกเสือไว้

พิจารณาตามสามัญสำนึกของเรา อาจเห็นว่า ท่านฤๅษีโพธิสัตว์ทำเกินเหตุหรือไม่ น่าจะต้องทำอย่างนั้น แต่ความกรุณาของท่านเป็นอย่างนั้นเอง เป็นธรรมดาของท่านอย่างนั้น เหมือนธรรมดาของเราหรือคนธรรมดาที่ทำอย่างนั้นไม่ได้

37.3 หลักมหาอุบาย อุบาย หรือกุศโลบายเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง ในการดำเนินไปสู่เป้าหมาย หรือให้บรรลุเป้าหมาย บางคนมีความรู้ดี ความสามารถดี แต่ขาดกุศโลบายในการ

ดำเนินการงานหรือสิ่งที่ทำให้บรรลุเป้าหมาย จึงไม่บรรลุเป้าหมาย หรือช้าไป, หรือทำให้เขวออกนอกทางได้ง่าย

อุบาย หรือกุศโลบาย ไม่ใช่เรื่องเลวร้ายเหลวไหล ไม่ใช่เรื่องหลอกลวงเอาเปรียบผู้อื่น แต่เป็นเรื่องของการใช้ปัญญาหาเหตุผล มีความคิดอันถูกต้องตรงต่อเหตุการณ์และเหตุผลของเรื่องนั้น ๆ เป็นเรื่อง ๆ ไป ตัวอย่าง คน 2 คน ปลูกต้นไม้อย่างเดียวกัน คนหนึ่งมีกุศโลบายรู้ว่าต้นไม้ชนิดนี้ ควรปลูกในที่ดินอย่างไร ควรให้น้ำ ให้น้ำปุ๋ยมากน้อยแค่ไหน ต้นไม้ขึ้นสวยงามดี อีกคนหนึ่งไม่รู้เรื่อง ปลูกไปอย่างนั้นเอง สักแต่เอาต้นไม้ลงดิน จริยอยู่ต้นไม้บางอย่างขึ้นได้ แต่บางอย่างไม่ขึ้นไม่เจริญงอกงาม เพราะปลูกไม่เป็น

การทำความดีกับคน หรือการที่จะให้คนทำความดีก็ทำนองเดียวกัน ต้องมีกุศโลบาย บางคนไม่ต้องใช้กุศโลบายก็ได้ เพราะเขามีอัธยาศัยใฝ่หม่อมไปในทางดีอยู่แล้ว แต่บางคนซึ่งไม่มีอัธยาศัยในทางดี ก็ต้องใช้กุศโลบาย ใช้เครื่องล่อใจไปก่อน เหมือนเอาขนมมาล่อเด็กเพื่อให้ทำการบ้าน ให้อาบน้ำหรือเข้านอน

การทำความดี จะให้ได้ดีเต็มเม็ดเต็มหน่วยก็ต้องมีอุบายในการทำความดีคือทำอย่างฉลาด รอบคอบและรอบรู้ เข้าใจรู้จักสังเกตพิจารณา ไตร่ตรองหาเหตุผล ทำให้ถูกเรื่องนั้น ๆ คนที่เรียนจบมาจากสถาบันเดียวกัน ชั้นเดียวกันพอถึงคราวจะใช้ความรู้ อาจจะใช้ได้ไม่เท่ากัน เพราะคนหนึ่งขาดการสังเกต พิจารณา ขาดกุศโลบาย มีนิทานเรื่องหนึ่งซึ่งน่าสนใจ นำมาประกอบข้อความตอนนี้ได้คือ:-

ชาย 2 คนไปเรียนวิชาในสำนักอาจารย์ เรียนจบแล้วเดินทางกลับบ้านในระหว่างทางพบรอยเท้าช้าง คนหนึ่ง สมมติชื่อ ก. บอกว่านี่คือรอยเท้าช้าง อีกคนหนึ่งสมมติชื่อ ข. ขอมรับว่าใช่ และข้างตัวนี้มีงาเพียงข้างเดียวเท่านั้น เมื่อเดินไปเรื่อย ๆ ตามรอยเท้าช้างไปก็ไปเจอข้างมีงาข้างเดียวจริง ๆ

เดินต่อไป เจอหลุมเล็ก ๆ มีน้ำขังอยู่เล็กน้อย ก. บอกว่าเป็นหลุมน้ำปัสสาวะของผู้หญิง ข. รับว่าใช่และเป็นหญิงมีครรภ์ด้วย

เมื่อเดินไปพบสิ่งใด ก. บอกว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ ข. ก็บอกว่าใช่เสมอแต่เพิ่มเติมสิ่งที่รู้นั้น ๆ เหมือนกันจน ก. ประหลาดใจว่า ข. รู้ได้อย่างไร ทำไม ข. จึงรู้มากกว่าตนเสมอไม่ว่าเรื่องอะไร ในที่สุดอดทนไม่ได้ จึงกล่าวตำหนิอาจารย์ให้ ข. ได้ยินว่า อาจารย์ออกดีไม่ยุติธรรม บอกวิชาให้ ข. มากกว่าตน ข. จึงเสนอว่า ถ้าอย่างนั้นควรกลับไปหาอาจารย์ใหม่เพื่อ ก. จะได้เลิกกล่าวโทษอาจารย์

ทั้งสองคนเดินกลับมาหาอาจารย์เล่าเรื่องต่าง ๆ ให้อาจารย์ทราบ อาจารย์จึงให้เงิน 2 คนเท่า ๆ กัน ให้ไปซื้อหม้อและใส่น้ำมันมาให้อาจารย์ในวันรุ่งขึ้น

ก. รีบไปซื้อหม้อดินและเพื่อไม่ให้เสียเวลา จึงซื้อน้ำมันใส่หม้อเสียเลย ฝ่าย ข. ซื้อหม้อแล้วกลับที่พัก รุ่งขึ้นจึงไปซื้อน้ำมันใส่หม้อ แล้วทั้ง 2 ก็อุ้มหม้อน้ำมันเข้าไปหาอาจารย์ เมื่อเปิดหม้อดู ปรากฏว่าน้ำมันในหม้อของ ก. น้อยกว่าในหม้อของ ข. อาจารย์ถามว่าทำไมจึงเป็นอย่างนั้น?

ก. บอกอาจารย์ว่า เมื่อวานเขาไปซื้อหม้อแล้วซื้อน้ำมันใส่มาเลย เมื่อวานน้ำมันก็เต็มหม้อ คั้นเดียวทำไมจึงพร่องไปเยอะ เขาแน่ใจว่าไม่มีใครขโมยเพราะนอนเฝ้าตลอดคืน อาจารย์ถาม ข. ว่าทำไมน้ำมันจึงเต็มหม้อ ข. เรียนอาจารย์ว่าเมื่อวานซื้อหม้อแล้วเอามาแช่น้ำไว้คืนหนึ่ง เพราะคิดว่าหม้อดินใหม่มันดูดน้ำมัน ตอนเช้าเทน้ำออกแล้วจึงไปซื้อน้ำมันมาใส่

อาจารย์ถามถึงเรื่องตอนเดินทางเห็นรอยเท้าช้างและเรื่องหลุมปีศาจว่าทำไมจึงรู้ได้มากกว่า ก., ข. เรียนว่า สังเกตเห็นกึ่งไม้ข้างทางเตียนไปด้านเดียวอีกด้านหนึ่งยังเรียบร้อย จึงเข้าใจว่าข้างเขื่อนั้นต้องมีข้างเดียว ส่วนเรื่องหลุมปีศาจนั้น สังเกตได้จากรอยฝ่ามือที่พื้นทรายใกล้ ๆ หลุมนั้น ธรรมดาหลุมปีศาจแก่เมื่อนั่งปีศาจจะพยายามเอามือข้างใดข้างหนึ่งยื่นไว้เป็นการช่วยไม่ให้ล้ม เพราะทรงน้ำหนักตัวไม่ไหว

เมื่ออาจารย์ถาม ก. ว่าได้สังเกตเรื่องเหล่านี้หรือไม่ ก. ก็เรียนอาจารย์ว่าไม่ได้สังเกต อาจารย์ไม่ต้องพูดอะไรอีก ก. ก็ลงกราบอาจารย์ขอโทษที่เลยคิดล่วงเกินตำหนิอาจารย์ว่าไม่ยุติธรรม

ลักษณะของ ข. ในเรื่องนี้ เห็นจะตรงกับที่เรียกในภาษาไทยว่าไหวพริบหรือปฏิภาณ หรือที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า tact¹ นั่นเอง ปฏิภาณหรือไหวพริบนี้มีมากในผู้ใด ผู้นั้นย่อมสามารถใช้กุศโลบายในการทำงาน ในการติดต่อเกี่ยวข้องกับผู้อื่น หรือในการพูดจาปราศรัยได้มาก เป็นเหตุให้สิ่งที่เขาทำนั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

กุศโลบายจึงเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งในการสั่งสอนคน องค์พระพุทธเจ้าเองก็ทรงใช้กุศโลบายนานาประการในการประกาศศาสนาและสั่งสอนเพราะสาวกให้บรรลุเป้าหมายที่ทรงประสงค์ ทรงใช้สื่อการสอนเป็นอันมาก ทรงได้เปรียบที่มีพระญาณพิเศษรู้อัธยาศัยของผู้ที่จะทรงโปรด แล้วทรงใช้สื่อการสอนให้เหมาะสมแก่ผู้นั้น เช่นบางครั้งทรงใช้ผ้าเช็ดหน้า บางคราวทรงใช้ดอกบัวบางคราวทรงสร้างสถานการณ์จำลองขึ้น เพื่อให้เหมาะสมแก่อุปนิสัยของผู้ที่จะทรงโปรดนั้น ๆ พระโพธิสัตว์ก็เช่นเดียวกัน ต้องมีกุศโลบายเป็นอันมากในการสั่งสอนผู้อื่น

quick understanding of other people's feelings; ability to act or speak promptly and wisely when there is a danger of someone becoming angry or having his feeling hurt, ability when dealing with others to maintain a feeling of good-will and friendliness.-จากพจนานุกรมภาษาอังกฤษของ A.S. Hornby ก.ศ. 1958 หน้า 1308